

Jebron – Liturgie

Viering van zondag 22 oktober 2023

Bonhoeffer en het moreel dilemma in verband met ‘verzet en overgave’.

1. Welkomwoord

Aan ieder van jullie welkom in deze viering in de reeks “gestalten van vrede”.

We willen ons in deze viering door de mens Dietrich Bonhoeffer laten inspireren. Want vele keuzes die wij maken, ook in verband met onze zoektocht naar vrede, zijn getekend door ethische dilemma's. Bijvoorbeeld: welke houding nemen we aan ten aanzien van de oorlog in Oekraïne?

Hopelijk kan deze viering ons aan het denken en handelen zetten.

Maar plaatsen wij ons onder de hoede van de NAAM IK-ZAL-ER-ZIJN, die wij schroomvol namen geven als Vader en Moeder, als Zoon en Broeder, als tedere vrouwelijke Geest van leven in ons midden.

2. Lied: Dat wij volstromen (Liedboek p. 61)

3. Situering van Bonhoeffer

Dietrich Bonhoeffer (° 1906)

Was een Duitse protestantse theoloog. Als briljante student doctoreerde hij, gaf les, ging ook naar Engeland en de VS. Daar ziet hij de miserie die de rassenkwestie betekent voor de zwarten. Deze ervaring maakt hem tot een tegenstander van het nazisme met zijn rassenhaat. Aldus werd hij lid van een verzetsgroep van hoge Duitse officieren. Met hen pleegt hij in 1943 een aanslag op Hitler. Deze mislukt en hij wordt gearresteerd. In de gevangenis schrijft hij veel, ook brieven. Daarin komen zijn overtuigingen naar voor.

Bonhoeffer wordt wat je zou kunnen benoemen als een ‘christelijke radicaal’, iemand die tot de wezenskern van het christendom doordringt. Je moet niet ‘over’ de kerk praten maar je moet kerk ‘doén’ en zo ‘worden als Christus’. Dat wordt zijn levenslange zoektocht. Hij wordt daartoe ook lid van de Bekennende Kirche, waarbij zij Christus en de Bijbel als hun bronnen aangaven en staatsingrijpen afwezen. Onder het Naziregime werden alle protestantse kerken gedwongen om samen te gaan in een Reichskirche. Daartegen zetten zij zich af.

Die overtuiging wordt uiteindelijk zijn dood. Hij wordt op 9 april 1945 opgehangen in concentratiekamp Flossenburg. Indien hij rooms-katholiek ware geweest hij zou als heilige vereerd worden. Maar hij was protestant.

4. Gebed: in de lijn van Bonhoeffer: Bidden is mij niet gegeven (Luc Vankrunkelsven, Het bidt in mij, p 34)

Bidden is mij niet gegeven,
als ik volkeren zie vertrappt.
Het vloekt in mij.

Laat dan maar
mijn vloeken bidden zijn.

Bidden is mij niet gegeven,
als ik kinderen zie verkracht.
Het huilt in mij.
Laat dan maar
mijn huilen bidden zijn.

Bidden is mij niet gegeven,
als ik vluchtelingen zie verjaagd.
Het stormt in mij.
Laat dan maar
mijn stormen bidden zijn.

Bidden is mij niet gegeven,
als ik kapitaal zie heersen.
Het breekt in mij.
Laat dan maar
mijn breken bidden zijn.

Bidden is mij gegeven,
als ik vloeken mag,
als ik huilen kan,
als ik stormen durf,
als ik breken leer,
om zoveel onrecht,
om zoveel leed

5. Lied: Boek jij bent geleefd (de eerste drie strofen) (Liedboek p. 48-49)

6. Schriftlezing: We lezen fragmenten uit het intrigerende verhaal van het gouden stierkalf, Exodus 32.

'Het volk zag dat Mozes aarzelde van de berg af te komen.

Het volk liep te hoop rond Aäron. ze zeiden tegen hem:

Kom op, maak goden voor ons, die voor ons uitgaan,
want die Mozes, die man die ons uit Egypteland weghaalde,
wij weten niet wat er met hem gebeurd is.

Aäron sprak tot hen:

Ruk de gouden oorringen af, die in de oren van jullie vrouwen, jullie dochters en zonen hangen, en breng ze naar mij toe.

Toen rukte heel het volk de gouden ringen af die in hun oren zaten en brachten ze naar Aäron.

En hij nam ze uit hun handen aan, smolt ze om en maakte er een gegoten kalf van.

Ze zeiden. Dit zijn uw goden, Israëel, die jullie omhooghaalden uit Egypteland.

Aäron zag dat,

hij bouwde er een slachtplaats voor.
Aäron riep het uit, hij zei:
Feest is het voor HEM, morgen.
De volgende dag stonden zij vroeg op.
Zij brachten brandoffers en droegen dankoffers aan.
Het volk ging zitten om te eten en te drinken,
dan weer stonden ze op, om zich te vermaken.
De ENE sprak tot Mozes:
Ga, naar beneden!
Want jouw volk, dat jij uit Egypteland hebt weggehaald, heeft het bedorven.
Snel zijn ze afgeraakt van de weg, die ik hen gebood,
een gegoten kalf hebben ze zich gemaakt,
ze hebben zich voor hem gebogen, hem slachtoffers gebracht,
en hebben gezegd: dit zijn je goden, Israëel, die je weghaalden uit Egypteland.
En HIJ sprak tot Mozes:
Ik zie dit volk, daar, een hardnekkig volk is het.
Nu, laat mij begaan, dat mijn woede tegen hen ontvlamt en hen vernietigt.
Jou echter maak ik tot een grote stam!
Mozes deed het aangezicht van de ENE, zijn God, ontspannen;
hij sprak:
Waarom, Gij, waarom zou uw woede ontvlammen tegen uw volk,
dat Gij uit Egypteland hebt weggevoerd met sterke hand!

7. Overdenking (Paul De Witte)

Hier zitten we dan, misschien wel een beetje beduusd. Want wat horen we? Mensen, nog maar pas ontkomen aan het slavenbestaan, maken zich een god of goden in de vorm van een gouden stierkalf, dat symbool staat voor de verpletterende godenwereld die ze hebben achtergelaten! Enkele hoofdstukken vóór dit verhaal (in hoofdstuk 20) hoorden we de 10 Woorden van bevrijding klinken: Ik ben de ENE, uw God, die u heeft weggeleid uit het slavenbestaan in Mitsrajiem, het land van de dubbele benauwing, de Hebreeuwse naam voor Egypte.

De woorden die er in de bijbel toe doen, stralen heel en al nuchterheid uit: kies voor het goede leven voor allen, telkens weer opnieuw, met vallen en opstaan. Maar toch kan het volk – van hoog tot laag en van laag tot hoog - het niet laten zich te laten verleiden door de goden die hen om de oren slaan met valse beloften.

Een gouden stierkalf, samengesteld uit alle goud dat uit Egypte is meegenomen. Een gouden kalf dat misschien wel gewoon een ander woord is voor de zogenaamde vleespotten van Egypte. Terug naar af dus.

Bonhoeffer zag het om zich heen gebeuren. Hoe het nazisme van bij het begin veel meer wilde zijn dan een politieke beweging. Het werd een religie, die totale trouw eiste van de mensen, zeker wanneer de politiek terecht kwam in de draaikolken van een barbaars zichzelf vergoddelijkend systeem, dat iedereen die het aandurfde vragen te stellen bij deze evolutie

brutaal het zwijgen oplegde, ook wanneer de barbaarsheid hoogtij vierde: de Shoah met 6 miljoen vermoorde joden en andere minderheden, zoals homo's, zigeuners, enzovoort. In deze context kunnen we zeggen dat Bonhoeffer een vredesdenker en vredeactivist was. Zijn volgehouden strijd tegen het fascisme en nazisme van zijn dagen was een strijd tegen de oorlog en voor een echte vrede. Want fascisme is gewoon oorlog, ook in deze tijd. Fascisme verwerpt de kern van het bijbels getuigenis dat alle mensen fundamenteel evenwaardig zijn, geschapen naar het beeld van de ENE en geroepen om als die ENE te worden. Als Bijbelvaste dominee kent hij het door en door religieuze tafereel van het gouden kalf. Hij zag het om zich heen gewoon gebeuren. En hij werd erdoor nog meer in de theologische richting getrokken waarin hij reeds geruime tijd aan het denken was. En hier komen we bij onze tweede focus.

In zijn gevangenisbrief van 30 april 1944 geeft Bonhoeffer ons een diepe inkijk in de evolutie van zijn denken, een evolutie die ook hem verontrust. Steeds meer raakt hij ervan overtuigd dat de hedendaagse mens, zoals hij op dat ogenblik is, eenvoudig niet langer religieus is. Met religieus zijn bedoelen we hier: een geloof dat ervan uit gaat dat er een goddelijke instantie of macht is die van buitenaf binnenbreekt in onze wereld en ons naar zijn almachtige hand wil zetten. Religieuze mensen spreken dan over God zodra hun menselijke kennis hen in de steek laat (vaak ten gevolge van denk luiheid) of zodra menselijke krachten te kort schieten. Het is eigenlijk altijd weer de deus ex machina, die ze laten opdraven als schijnoplossing voor onoplosbare problemen, of als kracht wanneer de mens te kort schiet. En dat is voor hem een grote uitdaging, want heel de christelijke verkondiging en theologie is negentien eeuwen lang uitgegaan van dat 'religieus a priori' van de mens. Het christendom is altijd een vorm van dergelijke 'religie' geweest. Wat Bonhoeffer toen sterk aanvoelde – zoals ook de bijbelse profeten aanvoelden wat er gaande was in hun tijd – is nu nog meer waar geworden: de grote meerderheid van onze Europese tijdgenoten is door de secularisatie beïnvloed. Ze maken hun ethische keuzes 'etsi Deus non daretur', alsof er geen God bestaat. Bonhoeffer betreurt die evolutie niet, integendeel. Uiteindelijk is de religieuze invulling niet meer dan een mantel, waarin de kern van ons bijbels project dat ik bij het begin van deze overdenking beschreef als: 'kies voor het goede leven voor allen, telkens weer opnieuw, met vallen en opstaan' zit opgesloten en dat ook in de tekst van Huub Oosterhuis poëtisch wordt verwoord die als slottekst van deze viering wordt gelezen.

Bonhoeffer blijft ons tot op vandaag uitnodigen en uitdagen om volwassen en alerte mensen te worden. En ook om zeker niet bang te zijn om afscheid te nemen van bepaalde 'religieuze' invullingen van onze messiaanse wegen.

Wanneer Bonhoeffer keek naar zijn tijd dan zag hij de gruwelijke uitspattingen van een systeem dat heel wat religieuze trekken vertoonde: een leider/Führer die zichzelf als god liet vereren, een oppermachtig systeem dat van onderdrukking zijn handelsmerk had gemaakt. De beïnvloeding van de massa met quasireligieuze symbolen: vlaggen, symbolen en indringend gezang. Dat brengt ons terug bij het verhaal van het gouden stierkalf. En zo is de cirkel rond.

Bonhoeffer heeft zijn profetische keuze met de dood bekocht. Maar juist deze mens blijven wij tot op vandaag gedenken als een mens van vrede en als een zoekende voorganger. Laten

we achter de ENE wandelen en niet op zoek gaan naar absolute oplossingen en antwoorden.
En dat vraagt tijd.

Ik besluit deze overdenking met de bekende woorden van Martin Niemöller, een trouwe
bondgenoot van Bonhoeffer:

Toen de nazi's de communisten arresteerden, heb ik gezwegen;
ik was immers geen communist.
Toen ze de sociaaldemocraten gevangenzetten, heb ik gezwegen;
ik was immers geen sociaaldemocraat.
Toen ze de vakbondsleden kwamen halen, heb ik niet geprotesteerd;
ik was immers geen vakbondslid.
Toen ze de Joden opsloten, heb ik niet geprotesteerd;
ik was immers geen Jood.
Toen ze mij kwamen halen
was er niemand meer, die nog protesteren kon.

8. Lied: Niet als een magische kracht (Liedboek p. 14)

9. Intermezzo: praktische punten en collecte

10. Tafelgebed: Lieve Boetseerder (Tafelgebed 5)

11. Delen van Brood en wijn

12. Onze Vader verborgen (Liedboek p. 15)

We willen het Onze Vader zingen in de geest van Bonhoeffer die op het einde van zijn leven
kort voor zijn executie zei: Ich bin dein. En laten we bij het zingen vooral uitdrukking geven
aan de woorden: dat Uw naam zichtbaar mag worden is ons..

13. Wie ben ik? (uit Bonhoeffer, Verzet en Overgave p. 138-139)

We willen in de geest van Bonhoeffer vrije voorbeden uitspreken. We laten aan onze
voorbeden, waarin ook wij soms onze diepste gevoelens uitspreken, een tekst van
Bonhoeffer, waarin ook hij diep in zijn hart laat kijken.

Na elke voorbede zingen we als acclamatie: **Ga tot de einden der aarde** (Liedboek p. 39)

WIE BEN IK?

Wie ben ik?

*Ze zeggen me vaak: je treedt uit je cel rustig blij en zeker
als een burchtheer uit zijn slot.*

Wie ben ik?

*Ze zeggen me vaak:
je spreekt met de bewakers vrij rechtuit en vriendelijk
als was je hun heer.*

Wie ben ik?

Ze zeggen me ook:

*je draagt je zwarte dagen evenwichtig en waardig
als iemand die gewend is te overwinnen.*

Ben ik werkelijk wat anderen van mij zeggen?

Of ben ik alleen wat ik weet van mijzelf:

onrustig vol heimwee, ziek als een gekooide vogel

snakkend naar lucht als werd ik geworgd

hongerend naar kleuren, naar bloemen en vogels

dorstend naar een woord naar een mens dichtbij

trillend van woede om willekeur om de geringste krenking opgejaagd

wachtend op iets groots

machteloos bang om vrienden in den vreemde

moe en te leeg om te bidden te danken te werken

murw en bereid om van alles afscheid te nemen?

Wie ben ik? De een, of de ander?

Ben ik nu de een en morgen de ander? Ben ik beiden tegelijk?

Huichel ik voor de mensen

en ben ik in mijzelf een verachtelijk huilende zwakkeling?

Lijkt wat nog in mij is op een verslagen leger

wanordelijk vluchtend na de verloren slag?

Wie ben ik?

Ik ben de speelbal van mijn eenzaam vragen.

Wie ik ook ben

Gij kent mij, ik ben van U mijn God.

14. Slotgebed: Ben van religie niet (Huub Oosterhuis)

Ben van religie niet.

Heb wel de stem gehoord

van het bevrijdingsvisioen

dat gloedrood in de Joodse Bijbel

staat geschreven:

'Gelijke rechten op geluk

de zachte krachten van de solidariteit

genadebrood voor ieder mens

uittocht uit alle wrede slimme

martelende slavernijssystemen

ooit en steeds opnieuw bedacht.'

De stem die dit

tot mijn geweten spreekt

is goed voor mij.

En als ik zing uitzinnig ingetogen

in eigen zieletaal, of Bach aanhoor:

't gaat over dit, die god alleen

En verder godsdienst geen

15. Lied: Ik zal in mij huis niet wonen (Liedboek p. 81)

16. Vrede en alle goeds

Voor de inhoud van deze viering hebben we ons laten inspireren door de belangrijke brief van Dietrich Bonhoeffer, die hij vanuit zijn gevangenschap op 30 april 1944 schreef aan Eberhard Bethge.

Weer een maand voorbij; gaat de tijd voor jou ook zo razend snel? Ik sta er vaak verwonderd over. Wanneer komt de maand dat wij twee elkaar weer ontmoeten? Het is of er iedere dag iets geweldigs kan gebeuren, iets dat de wereld en ons persoonlijk leven kan veranderen. Dit voel ik zo sterk dat ik je graag vaker zou schrijven. Je weet immers niet hoe lang het nog kan en vooral, je wilt zo lang en zo veel mogelijk delen met een ander. Eigenlijk ben ik er vast van overtuigd dat de beslissende slag op alle fronten al begonnen zal zijn, als je deze brief ontvangt. Deze weken zullen een grote innerlijke kracht van ons vragen en ik wens je toe dat je die op kunt brengen. We moeten al onze gedachten mobiliseren om door niets verrast te worden. Kijkend naar wat komen gaat, zou ik bijna het bijbelse 'dei' willen aanhalen en ik proef iets van de 'nieuwsgierigheid' der engelen uit 1 Petrus 1,12 : 'God maakt zich op het ongeschijnlijk onontwarbare te ontwarren.'

Ik geloof dat het nu zover is, dat God zich gereed maakt iets te volbrengen dat we, hoewel we er uiterlijk en innerlijk volledig bij betrokken zijn, toch slechts met de grootste ontsteltenis en eerbied in ons op kunnen nemen. Op een of andere manier zal duidelijk worden - voor wie het zien kan - dat psalm 58:12 b en psalm 9:20 waar zijn. En iedere dag zullen we Jeremia 45:5 moeten herhalen. Voor jou is het nog moeilijker dan voor mij, dit alleen... te moeten meemaken. Daarom zal ik heel speciaal aan je denken en dat doe ik nu al.

Wat zou het goed zijn voor ons allebei, als we deze tijd samen konden beleven en elkaar konden helpen. Maar het zal wel 'beter' zijn dat het niet zo is, dat we alleen deze tijd moeten doorkomen. Het valt me zwaar dat ik je op het ogenblik in niets kan helpen; ik denk alleen aan je, iedere morgen en avond en bij de bijbellezing en nog dikwijls overdag. Je hoeft je over mij echt geen zorgen te maken; ik maak het abnormaal goed, je zou verbaasd staan als je me op kwam zoeken. De mensen hier zeggen me telkens - en je merkt hoe het me vleit - dat er 'zo'n rust van me uitgaat', dat ik 'altijd zo opgewekt ben'. Mijn eigen tegengestelde ervaringen moeten dus wel op een vergissing berusten (wat ik overigens niet echt geloof!).

Hoogstens zou je verbaasd zijn en je zorgen maken over mijn theologische opvattingen en hun consequenties en wat dit betreft mis ik je erg, want ik zou niet weten met wie, buiten jou, ik zou kunnen praten om tot helder inzicht te komen. Ik kom niet los van de vraag, wat het christendom of wie Christus op dit ogenblik voor ons eigenlijk is. De tijd dat je de mensen alles kon zeggen met woorden -theologische of vrome woorden - is voorbij en ook de tijd van innerlijk en geweten, kortom de tijd van de religie. Wij gaan een tijd zonder enige religie tegemoet.

De mens, zoals hij op dit ogenblik is, kan eenvoudig niet langer religieus zijn. Ook degenen die eerlijk van zichzelf zeggen dat ze 'religieus' zijn, maken dit absoluut niet waar in hun leven; waarschijnlijk bedoelen ze met 'religieus' iets heel anders. Heel de christelijke verkondiging en theologie is

negentien eeuwen lang uitgegaan van het 'religieus a-priori' van de mens. 'Christendom' is altijd een vorm (misschien de juiste vorm) van 'religie' geweest. Maar wanneer nu op zekere dag duidelijk wordt, dat dit 'a-priori' helemaal niet bestaat, dat het een historisch-gebonden en voorbijgaande uitingsvorm van de mens was, als de mensen dus radicaal a-religieus worden, wat betekent dat dan voor het 'christendom'? En ik geloof dat we zover al zijn. Hoe komt het bij voorbeeld dat deze oorlog geen religieuze reactie oproept, dit in tegenstelling tot alle andere oorlogen uit de geschiedenis? Heel het fundament wordt weggebroken onder het ons vertrouwde 'christendom'; met religie kunnen we alleen nog terecht bij enkele verlate ridders en een paar intellectueel onvolwaardigen. Zijn dat dan de weinige uitverkorenen? Moeten wij ons vol ijver, verontrust en geïrriteerd storten op dit dubieuze groepje mensen, om onze waar kwijt te raken? Moeten wij een paar ongelukkigen in hun zwakke momenten verrassen en als het ware religieus verkrachten? Als wij dit alles niet willen, als wij uiteindelijk gedwongen worden ook de westerse vorm van het christendom te zien als een voorportaal op een volledige a-religiositeit, welke situatie ontstaat er dan voor ons en voor de kerk? Hoe kan Christus Heer worden ook van de a-religieuze mens? Is dat mogelijk, een a-religieuze christen? Als religie niet meer is dan een gewaad van het christendom - en ook dit gewaad verschilde sterk met de tijden - wat is dan een christendom zonder religie?

Barth, de enige die in deze richting ging denken, heeft deze ideeën niet uitgewerkt en doordacht; hij kwam tot een openbaringspositivisme dat in wezen ten slotte niet meer is dan restauratie. Dit is voor de a-religieuze arbeider of welke mens dan ook geen definitief winstpunt. Want de vragen waar het om gaat zijn deze: wat betekent een kerk, een gemeente, een preek, een liturgie, een christelijk leven in een a-religieuze wereld? Hoe spreken wij over God zonder religie, dus zonder tijdgebonden vooronderstellingen van metafysica, psychologie, enz., enz.? Hoe spreken we 'werelds' over God (misschien kunnen we er niet eens meer over 'spreken' zoals tot nu toe), hoe zijn we christen op een "a-religieus-wereldse" manier, hoe zijn wij 'ek-klesia', uitgeroepen, zonder onszelf te beschouwen als religieus bevoorrechten maar integendeel als totaal behorend bij de wereld? Dan is Christus niet langer voorwerp van religie, maar iets heel anders, Hij wordt werkelijk Heer van de wereld. Maar wat betekent dat? Welke plaats hebben cultus en gebed als de religie wegvalt? Wordt het arcanum, ofwel het onderscheid tussen het laatste en het voorlaatste (je weet dat ik dit onderscheid hanteer) weer belangrijk? Ik moet eindigen want de brief kan nu meteen weg. Binnen twee dagen schrijf ik je er meer over. Hopelijk begrijp je ongeveer wat ik bedoel en verveelt het je niet. Het is moeilijk altijd weer te schrijven zonder echo. Vergeef me als het een beetje een monoloog wordt!

Ik kan toch nog even doorschrijven. De paulinische vraag of de peritome (besnijdenis) voorwaarde is voor rechtvaardiging, betekent dacht ik op dit ogenblik, of religie voorwaarde is voor het heil. Vrij zijn van de peritome is vrij zijn van religie. Ik vraag me dikwijls af, waarom mijn 'christelijk instinct' me vaak eerder drijft naar de mensen zonder religie dan naar de religieuze; en dit beslist niet uit zedingsdrang, ze trekken me aan 'als broeder' zou ik bijna zeggen. In gesprek met religieuze mensen ben ik huiverig de naam van God te noemen - ik weet niet, maar het klinkt vals en ik vind mezelf oneerlijk (het wordt helemaal erg als de ander religieuze taal gaat gebruiken, dan kan ik bijna niets meer zeggen, ik voel me onbehaaglijk, ik krijg het benauwd). Sprekend met mensen zonder religie kan ik heel natuurlijk en rustig Gods naam noemen.

Religieuze mensen spreken over God zodra hun menselijke kennis hen in de steek laat (vaak ten gevolge van denk-luiheid) of zodra menselijke krachten te kort schieten. Het is eigenlijk altijd weer de

deus ex machina, die ze laten opdraven als schijnoplossing voor onoplosbare problemen, of als kracht wanneer de mens te kort schiet. Steeds weer wordt er geprofiteerd van menselijke zwakheid, steeds weer wordt er geopereerd aan de grenzen van het menselijke. Dit kan uiteraard maar standhouden, totdat de mens met eigen kracht de grenzen nog verder terugdringt en God als deus ex machina overbodig wordt. Dit praten over grenzen is voor mij een zeer bedenkelijke zaak geworden (is zelfs de dood nog een echte grens? - de mensen zijn er nauwelijks meer bang voor - en de zonde -de mensen weten nauwelijks wat het is). Ik heb altijd de indruk dat we hiermee angstig ruimte uitsparen voor God. Ik zou van God willen spreken, **niet aan de grenzen maar in het centrum, niet bij zwakheid maar bij kracht, dus niet bij dood en schuld maar bij het leven en het goede van de mens.** Aan de grenzen lijkt het mij beter te zwijgen en het onoplosbare onopgelost te laten. **Geloof in de opstanding is geen oplossing van het probleem dood.** Wat voor ons kenvermogen onbereikbaar is, is iets anders dan de onbereikbaarheid van God. **De transcendentie van de kenleer heeft niets te maken met de transcendentie van God. Midden in het leven is God transcendent. De kerk staat niet daar waar menselijk kunnen ophoudt, niet aan de grenzen maar midden in het dorp.** Dat is de geest van het Oude Testament en in deze zin lezen wij het Nieuwe Testament nog veel te weinig vanuit het Oude. Hoe ziet dit religieuze christendom eruit, welke vorm gaat het aannemen: dat zijn vragen waarover ik op dit ogenblik veel nadenk. Ik schrijf er spoedig meer over. Misschien krijgen wij hier midden tussen het Oosten en het Westen, een belangrijke taak. Nu moet ik werkelijk sluiten. Wat zou het prachtig zijn, als ik van jou hierover eens iets mocht horen. Dat zou werkelijk zeer veel voor me betekenen, meer wellicht dan jij denken kunt. Lees eens Spreuken 22,11-12. Daar wordt iedere vroom gecamoufleerde vlucht de pas afgesneden.